

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուս-մայրնական պատերազմը.—Փրանսիայի և Վասիկանի յարաբերությունները.—Սասունի դեպքերը.—Դեղարուեստի և գիտութեան նշանաւոր կորուստներ ծրուպայում.—Լենքախ, Իոկայ, Դիւլլօ, Տարդ, Սեննյի:

Տիւրինչիսեան ճակատամարտից յետոյ, ինչպէս յայտնի է լրագրներէց, գեներալ Կուրոկի ներս խուժեց Մանջուրիա և առաջ խաղալով ապրիլի 22-ին գրաւեց Ֆընխուանչէն: Ամրանալով այդտեղ նա իր զօրաբանակից մասեր հանեց երեք ուղղութեամբ. դէպի արեւմուտք—Լեանան, ուր գեներալ Կուրոպատկինի զօրաբանակն է կենտրոնանում, դէպի հարաւ արեւմուտք—մանջուրական երկաթուղու վրայ գտնուած Հայչէնի ուղղութեամբ, և դէպի հիւսիս—Մուկդէն: Նրա զօրաբանակի այդ հիւսիսային ճիւղը արդէն հասել է Կուանդէիանսեան և ծոռել է այդտեղից արեւմուտք՝ Մուկդէնի ուղղութեամբ և մօտ է Սայմացգուին:

Եւրոպայի մէջ անցնելը նշան էր, որ ճապոնական բոլոր զօրքի հրամանատար մարշալ Նոգուա սկսի իրագործել իր ծրագրի և մնացած մասերը. իսկոյն երկրորդ զօրաբանակը հրամանատարութեամբ գեներալ Օկուի ափ իջաւ Կորէեան ծոցի Բիցզըլօ նաւահանգստում. ապրիլի 22-ին, փոխ-ծովակալներ Կատաոկիի և Հասոյի ռազմական նաւախմբերի պաշտպանութեամբ, Լեաուանդուսեան թերակղզու վրայ ափ իջաւ ճապոնական երկրորդ բանակը: Մի քանի վաշտեր աճապարեցին գրաւել մանջուրական երկաթուղու Վաֆանդեան և նրանից 26 վերստ հարաւ գտնուող Պուլեանդեան կայարանները, իսկ զօրաբանակի գլխաւոր մասը դիմեց դէպի Կվանտունեան պարանոցը, ուր գտնուում էր ռուսներէց սաստիկ յամրացրուած Ճզինչոու: Միաժամանակ ափ էին իջնում ճապոնացիները նաև Լեաուանդուսեան թերակղզու վրայ, Բիցզըլօից հարաւ գտնուող մասերում: Առանձին գծուարութիւններ էր ներկայացնում Կերեան ծովախորը, որ ռուսները լքցրել էին ականներով: Ծապոնացիները պէտք է մաքրէին բազմաթիւ ականներէց այդ ջրերը: Ապրիլի 27-ին

այդ գործողութիւնների ժամանակ նրանք զոհեցին № 48 ակա-
նանաւը և «Միակօ» փողբիկ յաժանաւը: Դրանով չսահմանափա-
կուեցան կորուստները: Պորտ-Արտուրի ռուսաց նաւատորմիդն
ապրիլի 20-ից յետոյ, — երբ ճապոնացիները 8 բրանդերներ խո-
րասուղեցին նաւակայանի մուտքի առաջ, — դուրս չէր գալիս
ծովը, թէև նրա ականանաւերը երբեմն երբեմն երևում էին
դրսի նաւակայանում և լողացող ականներ ցրում:

Այդ լողացող ականները հոսանքով տանւում էին Պորտ-
Արտուրից շատ հեռու, չէզոք ջրերը: Եւ ահա այդ ականները
պատճառ եղան որ մայիսի 2-ին ճապոնական նաւատորմիդն ա-
հագին կորուստ կրեց: Այդ օր Դաշիրա ենթ-ծովակալի նա-
ւախումբը մի շարք դժբախտութիւնների հանդիպեց. զրահա-
կիր յաժանաւ «Կասսուգան» ընդհարուեց «Իոշինօի» հետ, որ
խսկոյն խորտակուեց: Ապա 10 մղոն Պորտ-Արտուրից հեռու
ռուսական ականի վրայ ընկաւ «Եւաշիմա» զրահակիրը և պայ-
թիւնից ծակուեց, սակայն չխորտակուեց, նրան օգնութեան հա-
սաւ ենթ-ծովակալ Դաշիրան «Հատսուգէ» զրահակիրի վրայ: Այդ
ժամանակ «Հատսուգէի» տակ տեղի ունեցան երկու ականային
պայթումներ և մի ըռպէից յետոյ վիթխարի զրահակիրը սկսեց
լրասուղուել: Այդ օրը ճապոնացիները կորցրին երկու հոյակապ
ռազմանաւեր, որոնց հետ զոհուեցան մօտ 900 հոգի:

Այդ սոսկալի կորուստը յուզեց հասարակական կարծիքը
ոչ միայն Անգլիայում և Ամերիկայում, ուր բողոքում էին
չէզոք ջրերում լողացող ականներ պցելու դէմ, այլև Грaжданинъ-ի
խմբագիր իշխան Մեշչերսկին գրեց մի յօդուած ականներով
կռուելու դէմ: Մովի վրայ այդ կորուստները չխանգարեցին
ծովակալ Տոգօին գլուխ բերելու Յզինչժոուի ոմբակոծութիւնը
Լեաուդուանեան ծոցի կողմից: Մայիսի 13-ին զենքերալ Օկօիգօր-
քը յարձակուեց Յզինչժոուի վրայ և ահագին դժուարութիւն-
ներով գրաւեց այդ ամրութիւնները: Ահա ինչպէս են նկարա-
գրւում հեռագրները այդ արիւնահեղ կռիւը.

— Տոկիօ (Ռէյտ. գործ.): Յզինչժոուի վրայ յարձակումն գործող
ճապոնական զօրքի հրամանատարը զեկուցանում է. «Մայիսի 8-ին, ռուս-
ների Քնդանօժածուութիւնը դիտելով պարզուեց, որ նրանք դրել են Նան-
շան բլրի վրայ, Յզինչժոուից հարաւ, չորս՝ 15 սանտիմետրանոց եւ տասը՝
9—15 սանտիմետրանոց արագածիկ Քնդանօժներ. բացւի դրանից ռուս-
ները կառուցել են տասը մարտկոցներ եւ բլրի ստորոտում տեղաւորուած
են մետաղեայ ցանցեր եւ դրուած են ականներ. մայիսի 9-ին զօրն
գործող զօրասիւները սկսեցին յարձակումն: Հետեւեալ օրը յայտնուեց,
որ ռուսների աջ թեւը զտնւում է Խուանշանգտաօի մօտ, ունենալով 8
ծանր Քնդանօժներ ուղղուած դէպի ծովը: Յզինչժոուում նկատուել են հե-

տեւակ զօրքի եւ արտիլլերիայի փոքր խմբեր: Մայիսի 12-ին, առաւօտեան, ճապոնացիները յարձակուեցին Յզինչժողուի վրայ եւ կռուի քաշեցին ռուսաց արտիլլերիեան Նանշանի մօտ: Մայիսի 13-ին, արեւածագին մարտկոցները սկսեցին ռմբակոծել ռուսաց դիրքերը, եւ այդ տուեց 5 ժամ: Մի-եւնոյն ժամանակ ճապոնական 3 պատերազմական նաւեր Քնդանօժածղու-թիւն էին անում Յզինչժողուի ծոցից: Ռուսական Քնդանօժածղու նաւը հա-րուածում էր մեր ձախ թեւը Տալինկանի ծոցից: Ժամի հինգ ու կէսին մենք վերցրինք զրոհումով Յզինչժողուն եւ սաստիկ կռուից յետոյ իրաւեցինք Նանշանը:

Այն նաւախումբը, որ մասնակցութիւն ունեցաւ Յինչժողուի ամրութիւն-ների առման մէջ, Յինչժողուի ծոցը մտաւ չորեքշաբթի օրը: Մովի չափա-զանց ալեկոծութիւնը խանգարեց զործողութիւններին անմիջապէս մասնակ-ցել: Հէնց որ եղանակը թոյլ տուեց, նաւախումբը մօտեցաւ եւ սկսեց ռմ-բակոծել ռուսական մարտկոցները. ականանւերի խումբը կրակ բացեց երկաթուղու գծի վրայ: Մեծ զինուորական նաւերի Քնդանօժները, որ բերուեցին դէպի ճապոնական բանակի ձախակողմեան թեւը, միասին առաջ շարժուեցին եւ աջակցեցին բանակի զործողութիւններին: Հապոնական զրոհումը Նանշանի բարձրութիւնների վրայ՝ ամենասաստիկ եւ արինա-հեղն էր, որից աւելին յայտնի չէ ժամանակակից պատերազմական պատմու-թեան մէջ: Առաջին զրոհի ժամանակ բոլոր օֆիցերներն ու զինուորները դեռ ռուսաց առաջին գծին չհասած՝ կտրուեցին ռուսներից. այս պատ-ճառով անհրաժեշտութիւն տեսնուեց նախապէս ռմբակոծել Քշնամու դիր-քերը եւ ապա ձեռնարկել վերջին յուսահատական զրոհումին, որ աջողու-թեամբ զլուխ եկաւ շնորհիւ նախկինից աւելի քաջարի զօրաւաճին: Նրան աջողուեց մուտք գործել ռուսաց պաշտպանողական գծի մէջ, գտնելով ականային խափանիչների թելերը: Հապոնական հետեւակ զօրքը մի հրացան-ընկէց տարածութեամբ մօտեցաւ, բայց հանդիպեց մաւթուլի թելերից խա-փանիչների: Գտնուեց մի անցք, որի միջով առաջ գնաց հետեւակ զօրքը: Մեծ բաղձ էր ճապոնացիների համար, որ ականային խափանիչների հա-ղորդիչ թելը գտնուեց. եթէ ականները պայթէին, սարսափելի մեծ կը լինէր ճապոնացիների կորուստը, եւ ռուսները դիրքերը կը պահպանէին: Առա-ւօտեան 11 ժամին ռուսների գլխաւոր մարտկոցները լոցորուած էին: Հապոնացիները ռուսների խրամատներից 200 մետր հեռաւորութիւնից զրոհ տուին, բայց յետ ընկրկեցին: Հապոնական արտիլլերիան նախա-պատրաստական ռմբակոծութիւն կատարեց, եւ երեկոյեան դէմ ճապոնա-կան մի զօրաբաժին տիրեց ռուսաց խրամատների մի մասը, որով ռուս-ների պաշտպանողական գիծը կտրեց: Զօրքի միւս բաժինները ընկերների այս աջողութիւնից խրախուսուելով՝ ամբողջ ճակատով վրայ յարձակուեցին եւ շուտով բլուրը տիրեցին:

«Рыс. Вѣд.» լրագրի սեփական թղթակիցը հեռագրում է Բերլինից թէ այնտեղի զինուորական շրջանների կարծիքով, Մայիս, 1904.

Ճգնչժողովի մօտ կոիւր պատերազմական արուեստի պատմութեան մէջ պիտի դարագլուխ կազմի: Այստեղ հանդիպեցին իրար արժանի երկու հակառակորդներ. պաշտպանութիւնի հերոսութիւնը հաւասարուած էր յարձակողներին արհամարհանքին դէպի մահը: Իսկ այդպիսի պայմաններում, ի նկատի ունենալով սպառազինութեան նորագոյն ճարտարութիւնը (տեխնիկա) և անդրադարձնելու աւելի կատարելագործուած այլ եղանակները, գերմանական ռազմագիտութիւնը ցարդ անհաւատալի էր համարում թշնամու դիրքերի գրաւումը:

Ճղնժողովին տիրելուց յետոյ գններալ Օկուի զօրաբանակը ներս խուժեց Կլանտոնեան թերակղզին, գրաւեց Դալնրիյ ծովափնեայ քաղաքը և ցամաքից պաշարեց կուռախնձոր Պորտ-Արտուրը:

Ժամանակակից «կատարելագործուած» պատերազմների սոսկում պատճառող արիւնահեղ տեսարաններից աչք դարձնենք Նւրոպական արեւմուտք, ուր խաղաղ ճանապարհով զարգանում է Նկեդեցու և Պետութեան այն մեծ պայքարը, որ մղողում է ներկայ Ֆրանսիան Վատիկանի դէմ: Ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահ Լուրէի այցելութիւնը Իտալիային մի կողմից առիթ տուեց իտալացիներին արտայտելու իրանց բուռն համակրանքները արիւնակից ֆրանսիացիներին, իսկ միւս կողմից՝ նորոգեց պապականութեան հին վէրքը, որ հասցըրել էր նրան ազատուած և միացած Իտալիան հիմնելով Վատիկանի կողքին խրոխտ Կլիրինալը: Այդ Կլիրինալի գոյութիւնը մի հարուած էր պապերի աշխարհական իշխանութեան, և այդ բնաւ չեն մոռանալ ս. Պետրոսի յաջորդները: Սակայն, աւանդ փառացս անցաւորի, որքան փոխուել են ժամանակները. կաթոլիկ տէրութեան՝ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Լուրէն գալիս է Հռոմ, այցելում է Կլիրինալը, իսկ թէ ինքը և թէ մինիստր Դելկասսէն անտես են անում Վատիկանը: Պապը չէր կարող տանել այդպիսի վիրաւորանք, չնայած իր բոլոր «խաղաղասիրութեան»: Եւ նա բողոքեց: Այդ բողոքը տպուեց ֆրանսիական լրագրներում և յարուցեց դիւրագրգիռ Ֆրանսիայում կուռակցութիւնների իրարանցում: Ամեն գոյնի արմատականները բնականաբար ուրախ էին որ Նկեդեցին Պետութիւնից բաժանելու ձգձգուող հարցին վերջապէս մի զօրեղ մղում տրուեց: Պապի բողոքը վիրաւորական էր Ֆրանսիայի համար, և այդ իրաւունք տուեց նրան երկարատեւ արձակուրդի պատրուակով հետ կանչել Վատիկանից ֆրանսիական դեսպան Նիզարին: Դիպլոմատիական յարաբերութիւնների այդ խզումը առիթ է տալիս ֆրանսիական

կղերական-պահպանողականներին հայրենիքի շահերի վտանգման մասին ճառել. չէ՞ որ, ասում են նրանք, Մերձաւոր Արեւելքում Փրանսիական ազդեցութիւնը դրանով կը թուլանայ, քանի որ կաթոլիկ կղերի միջոցով ենք մեր այդ ազդեցութիւնը պահպանում, և Փրանսիայի հակառակորդ Վիլհելմ կայսրը կ'օգտուի մեր կառավարութեան այդ անտակտ քայլից... Սակայն Մերձաւոր Արեւելքի գործերին հետևողը կարող էր պատասխանել, որ Փրանսիան վաղուց ի վեր դադարել է գործօն դեր խաղալ այդ թշուառ Արեւելքում, ուր նա յետևում է ուրիշների քաղաքականութեան:

Մերձաւոր Արեւելքում Թիւրքիան պատրաստութիւններ է տեսնում կրկնելու 1894—95 թուականների արհաւիրքները: Ինչպէս և այն ժամանակ՝ կոտորածները սկսում են Սասունից: Բոլոր տեղական ուսաց թերթերում, ինչպէս և «Մշակ»-ում, տպուած էին ապրիլի կէսից սկսած լուրեր Սասունում տեղի ունեցած անցքերի մասին: Այդ տեղեկութիւններից երևում է որ Սասունում հայերը ապստամբուել էին Անդրանիկի առաջնորդութեամբ. ահա մի մանրամասնութիւն այդ ընհարումներից.

Ապրիլի 12-ին, Երեկոյեան, Բաղէշի կուսակալը Սեմալ ուղարկեց Ս. Յովհաննէս վանքի վանահայր Առաքել վարդապետին իբրև պատգամաւոր, որ իր հետ տարաւ Օրմանեան պատրիարքի, Մուշի ու Բաղէշի առաջնորդների ու Մուշի երեւելի հայ անձնաւորութիւնների յորդորական նամակները՝ վարդէն զէնքերը և հպատակութիւն յայտնել: Ապստամբներն ևս իրանց պատգամաւորներին ուղարկեցին Գեղաշէն, որ որոշուած է ժողովման վայր: Սակայն կուսակալը դաւադրութիւն էր սարքել և նրա առաջարկը՝ բանակցութիւնների մէջ մտնել՝ կեղծ է եղել. նրա նպատակն եղել է թակարդ լարել, հայ պարագլուխներին հաւաքել մի տեղ և բռնել նրանց ու մէկ հարուածով ամեն բան վերջացնել: Ապրիլի 13-ին, առաւօտեան, երբ հայ պատգամաւորները սպասում են բանակցութիւնների սկսման, Թիւրք զօրքը և քիւրդ աշիրէթները առաջանում են դէպի Շէնիկ և այնտեղից դէպի Սեմալ, որտեղ գտնւում էր Հրաշարը իր խմբով: Վերջինս նշմարում է Թիւրքերի յարձակողական դիրքը և անմիջապէս դատարկել է տալիս Դաշտակ և Սեմալ գիւղերը, որոնց բնակիչները փախչում են դէպի սար: Այդ գիւղերը կրակի ճարակ են դառնում, և հրդեհը թոյլ չէ տալիս հայերին դիտել Թիւրքերի շարժումները: Թիւրքերը ըսկըսում են թնդանօթի հարուածներով կրակ թափել Սեմալի վրայ, հայերը տեղի են տալիս և նահանջում մինչև Չայ, որի ժամանակ սպանւում է Հրաշարը, մի հայ գինուոր Մատո անու-

նով և մի ուրիշը նրաօ անունով: Թիւրքերը առաջանում են դէպի Գեղիեկուզան. այդտեղ հայերը օգնութեան են համնում իրանց ընկերներին և վերեւից, սարից յարձակում են քիւրդերի վրայ, որոնք չդիմանալով այդ յարձակման, փախուստ են տալիս և հայերը բաւական տեղ քշում են նրանց: Թիւրքերից սպանուել և վիրաւորուել են 100 հոգուց աւելի, թողնելով 17 մաուզերեան հրացան. մի քանի հոգի ևս սպանւում են հայերից: Ահա այդ կռուից յետոյ ոռւսական, ֆրանսիական և անգլիական հիւպատոսները որոշում են իրանք դիմել և բանակցել ապրտամքների հետ:

Սակայն մինչև այժմ յայտնի չէ թէ ինչ հետևանք ունեցաւ այդ հիւպատոսների միջամտութիւնը: Դրականապէս յայտնի է միայն որ թիւրքերը աւերեցին աւելի քան 30 գիւղ, և ջնջեցին հայութիւնը Սասունում Եւրոպայի հէնց աչքերի առաջ:

Իհարկէ այդ նոյն Եւրոպան չի դադարում արտադրել համամարդկային նշանակութիւն ունեցող անհատներ, սակայն դժբանք ըստ մեծ մասին արուեստի և գիտութեան մարդիկ են, որոնք միջազգային հարցերում ոչ մի դեր չեն խաղում, շատ այդպիսիները միայն խառնւում են իրանց ազգային-հասարակական գործերում: Այդպիսի անձերից էին վերջին ամսում վախճանուած հետեւեալ նշանաւոր անհատները: Միւնխենում ապրիլի սկզբում վախճանուեց հուշակաւոր գերմանացի (բաւարացի) նկարիչ Յրանս Լենքախ, որ յայտնի էր իբրեւ դէմքեր նկարող (պորտրետիստ). նրա վրձինի տակ Գլադստոնը, Բիսմարկը գտնում էին իրանց բնաւորութեան այտայատող գծերը: Իր հայրենիքից դուրս յայտնի էր և ունգարացի ծերունի գրող Մալր Իոկայը, որ իր ժողովրդին տուել է 200 հատոր վիպական, բանաստեղծական և երգիծական. գրուածքներ, երկար տարիներ շարունակ խմբագրել է բազմաթիւ թերթեր, իսկ վերջերումս պետական օրգան Nemzet-ի գլխաւոր ղեկավարն էր: Յրանսիան ևս ունեցաւ նշանաւոր կորուստ. մեռաւ 64 տարեկան հասակում անմահ Պաստեռի աշխատակից, նրա ինստիտուտի տնօրէն, հուշակաւոր բնագէտ Էմիլ Դիւլլօն, որ գիտէր մաքառել ոչ միայն վնասակար միկրոբների դէմ, այլև դեմօկրատիկ հասարակութեան ցեցերի դէմ, ինչպէս այդ ցոյց տուեց նրա մասնակցութիւնը դէյֆուսեան պայքարում: Աւելի քիչ հուշակ ունէր մի այլ ֆրանսիացի գիտնական, որ հասարակութիւնների զարգացման պրոբլեմներով էր զբաղուած. մեր խօսքը սոցիոլոգ Գաբրիէլ Տարդի մասին է, որի «հետևողութեան օրէնքները» (Les lois de l'imitation) աշխատու-

Թիւնը, իբրեւ մասսայի հոգեբանութիւնը պարզող մի տեսութիւն, սոցիոլոգիա մանուկ գիտութեան շէնքում որոշ տեղ ունի գրաւած:

Անդլո-սաքս ցեղն ևս ունեցաւ մեծ կորուստ, մեռաւ Ստենլին որ կրում էր իր մէջ այդ ցեղի զօրեղ կամքի և գրականութեան բնորոշ գծերը, նրա կենսագրականը ընթերցողը կը գտնի ներքեւում:

Լ. Ս.

Մայիսի 19:

Հէնրի Ստենլի.—Յանձին Ստենլիի գերեզման իջաւ ամենանշանաւոր ճանապարհորդներից մինը, որը հռչակուել էր մանաւանդ Աֆրիկայի իր խիզախ հետազօտութիւններով և մեծ չափով նպաստել էր աֆրիկական մայր-ցամաքի կենտրոնական մասերում անյայտ հողեր գտնելուն:

Հէնրի Ստենլի (Stanley) անունը ճանապարհորդի տոհմային անունը չէ, նրան կոչում էին Ջեմս Բատլենդ: Աղքատ ֆերմերի որդի՝ նա ծնուեց 1841 թուականին և իրենական կրթութիւնն ստացաւ ապաստանում: Դէպքի բերմամբ նա դարձաւ նաւային իւնգա (աշակերտ նաւի վրայ), դէպքի բերմամբ էլ նա ընկաւ Նոր-Օրլէան, ուր նրան որդեգրեց տեղացի մի վաճառական—Ստենլի: 1862 թ. թաղելով իր երկրորդ հօրը՝ Ստենլին վոլոնտեոր (կամաւոր զինուոր) մտաւ հարաւայինների զօրքը, գերի ընկաւ և նշանակուեց Միացեալ Նահանգների նաւատորմի պաշտօնեայ, ուր միջմանի աստիճանին հասաւ: Բայց Ստենլին տեղը նստող մարդ չէր: Հէնց որ պատերազմը վերջացաւ, նա իբրեւ թղթակից գնաց Թուրքիա և Փոքր Ասիա, իսկ երբ 1867 թ. պատերազմ ծագեց Անգլիայի և Հաբէշստանի մէջ, նա իբրեւ New York Herald-ի թղթակից ուղեկցեց անգլիական զօրքին: New York Herald-ի հրատարակիչ յայտնի Բեննետը դրանից յետոյ նրան զուտ ամերիկական յանձնարարութիւն արաւ—գտնել Աֆրիկայում Լեւինգստոնին—և տուաւ նրան այդ բանի համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: 1869 թուականից ի վեր Լեւինգստոնի մասին լուր չկար, և միայն գիտէին այն, որ գտնուում է Կենտրոնական Աֆրիկայում ինչ-որ մի տեղ, Տանգանիկի լճի մօտերը: 1871 թուի յունուարին Ջանգիբարում տեղացիներից մի խումբ կազմակերպելով Ստենլին ոտք դրաւ Արևելեան Աֆրիկայի ափը և ուղևորուեց դէպի Տանգանիկի լիճն, ամեն տեղ հարցուփորձ անելով տեղացիներին սպիտակ մարդու մասին: Վերջապէս նրան աջողուեց գտնել Լեւինգստոնին և նրա հետ